

Historia Slavorum Occidentis
2023, R. 13, nr 2 (37)
ISSN 2084-1213
DOI: 10.15804/hso230201

MARCIN GRALA (KRAKÓW)

ORCID: 0000-0001-6792-0643

Arcybiskup Aleksy i strigolnicy. Pontyfikat w cieniu herezji

Słowa kluczowe: herezja; Rus'; Nowogród; arcybiskup Aleksy; strigolnicy

Keywords: heresy; Rus'; Veliky Novgorod; archbishop Aleksei; strigolniki

Abstract: One of the most interesting issues in the history of the Orthodox Church in the Middle Ages is the existence of the strigolniki heresy in the 14th and 15th centuries – a peculiar religious movement contesting the official teaching of the Orthodox Church and negating church hierarchical structures. In this article, the author focused on analyzing the actions of Archbishop Alexius, who was the first clergyman to take decisive action to end the heresy spreading in his eparchy.

Jednym z bardziej tajemniczych, niejasnych i intrygujących zarazem wątków w dziejach ruskiej Cerkwii w średniowieczu było funkcjonowanie w XIV i XV w. w Nowogrodzie i Pskowie religijnego ruchu strigolników (*стригольники*)¹. Choć ta konfesyjna kontrowersja o wyraźnie antyklerykalnym wydźwięku uważana bywa za pierwszą dużą herezję na ziemiach ruskich², to w polskiej historiografii nigdy nie była ona przedmio-

¹ W nielicznych polskich opracowaniach wzmiankujących o tym zjawisku można znaleźć różne formy zapisów określających ludzi zaangażowanych w ten ruch: strygotnicy, strzygotnicy czy też postrzygacze.

² Н.А. Казакова, Я.С. Лурье, *Антифеодальные еретические движения на Руси в XIV–XV вв.*, Москва–Ленинград 1955, s. 5; *Русское Православие. Вехи истории*, ред. А.И. Клибанов, Москва 1989, s. 89; А. И. Алексеев, *К изучению ереси стригольников*, Древняя Русь. Вопросы Мединистики 4 (2004), s. 22.

tem szczególnie intensywnych rozważań. Najlepszym tego dowodem jest chociażby najnowsze studium poświęcone społeczności Nowogrodu Wielkiego autorstwa Romana M. Józefiaka³, w którym podano na ten temat zaledwie kilka krótkich informacji, będących zresztą przywołaniem ogólnych spostrzeżeń Henrika Brinbauma⁴. Trudno się jednak temu dziwić, skoro nawet nauka rosyjska, od lat zgłębiająca to zagadnienie, z racji bardzo ograniczonej i jednostronnej w swej wymowie bazy źródłowej⁵, nie potrafi jednoznacznie określić ideologii strigolniczestwa. Obecny stan badań sprawia, że nie wiadomo, czy ruch ten był, jak to mocno akcentowała szczególnie starsza historiografia, herezją (ewentualnie sektą bądź schizmą) wyrosłą na gruncie krytyki dotychczasowego funkcjonowania Cerkwi i jej struktur⁶, czy może nawrotem do pogaństwa⁷. Nie jest też pewne, czy pojawienie się strigolniczestwa było wynikiem istniejącej w kupieckich miastach północno-zachodniej Rusi polaryzacji społecznej, co dosyć mocno forsowała nauka w okresie radzieckim⁸, czy może próbą odnowy życia religijnego, jak to widzą niektórzy badacze współcześni⁹. Być może też był to efekt

³ R.M. Józefiak, *Mieszkańska komuna Nowogrodu Wielkiego [XII–XV w.] w narracji historiografii dawnej i współczesnej*, Poznań 2019, s. 241–242.

⁴ H. Brinbaum, *Lord Novgorod the Great. Sociopolitical Experiment and Cultural Achievement*, Los Angeles 1985, p. 11; tenże, *Średniowieczny Nowogród. Życie polityczne, społeczne i kulturalne w staroruskiej wspólnocie miejskiej*, [w:] *Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej, Białorusi, Ukrainy i Rosji (X–XVII w.)*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1997, s. 147.

⁵ Dokładne omówienie źródeł dotyczących strigolników zobacz: А. И. Алексеев, *Стригольники: обзор источников*, Вестник Церковной Истории 27–28 (2012), s. 151–203.

⁶ Н.А. Руднев, *Рассуждение о ересях и расколах, бывших в Русской Церкви со времени Владимира Великого до Иоанна Грозного*, Москва 1838, s. 73–85; И.И. Малышевский, *О зарождении религиозных сект в России с рационалистическим направлением*, Труды Киевской Духовной Академии 12 (1883), s. 644–684 (składam ogromne podziękowanie temu kijowskiemu koledze Тумигову Горбачову za udostępnienie tego artykułu); Е. Голубинский, *История русской церкви*, т. 2, ч. 1, Москва 1900, s. 396–407 (ten badacz raczej skłaniał się do nazywania strigolników raskolnikami niż heretykami).

⁷ М.Н. Громов, В.В. Мильков, *Идейные течения древнерусской мысли*, Москва 2001, s. 294–314.

⁸ *Очерки истории СССР. Период феодализма IX–XV вв. в двух частях*, т. 2, ред. Б.Д. Греков, Л.В. Черепнин, В.Т. Пашуто, Москва 1953, s. 183–184; Н.А. Казакова, Я.С. Лурье, *Антифеодальные еретические движения*, s. 7–73. Л.В. Черепнин, *Образование Русского централизованного государства в XIV–XV веках: Очерки социально-экономической и политической истории Руси*, Москва 1960, s. 682–693.

⁹ М.В. Печников, *Доктрина стригольников. Опыт реконструкции*, *Russia mediaevalis* 10 (2001), no 1, s. 107–125 (szczególnie s. 124–125).

wpływów zewnętrznych i powiązań z innymi ruchami heretyckimi, jak np. bogomilizm¹⁰, albo przejaw recepcji humanizmu¹¹. Rozrzut tych hipotez¹² najlepiej pokazuje, jak wiele trudności przysparza próba przybliżenia nauki i światopoglądu strigolników, szczególnie, że nie przejawiali oni jednolitego programu ideowego¹³. Zapewne pośród historyków nigdy nie będzie zgody co do ostatecznych ustaleń na ten temat, stąd i tematyką niniejszego opracowania nie jest ani kwestia opowiedzenia się za tą czy inną interpretacją, ani tym bardziej wypracowanie nowej, oryginalnej teorii.

Pierwszą wspominającą o strigolnikach wzmianką źródłową jest umieszczony pod rokiem 6883 (1375/1376) w Latopisie Nowogrodzkim IV¹⁴ oraz Latopisie Sofijskim I¹⁵ zapis informujący o dokonanej w Nowogrodzie egzekucji trzech przedstawicieli tego ruchu religijnego. Doszło do niej w czasie, gdy władzą nowogrodzkim był Aleksy, który jako pierwszy pośród duchowych hierarchów musiał w sposób zdecydowany zmierzyć się z wyzwaniem, jakim była obecność w jego eparchii kontrowersyjnej nauki krytykującej funkcjonowanie Cerkwi oraz kontestującej część zwyczajów liturgicznych i sakramentów. Oczywistą prawdą jest, że obowiązkiem każdego biskupa było i jest stanie na straży ortodoksji oraz obrona wiernych przed błędnymi naukami¹⁶. Aleksy musiał podjąć działania w celu zwalczania bądź neutralizacji strigolniczego, a prześledzenie podejmowanych przez niego kroków wydaje się szczególnie interesujące. Na przestrzeni dziejów nie brakowało momentów, w których aktywność biskupia wykraczała poza ramy czysto duszpasterskie. Uwarunkowania poszczególnych epok, w tym średniowiecza, sprawiały, że uczestniczenie w życiu politycznym oraz współpraca bądź rywalizacja z władzą świecką były stałymi elementami funkcjonowania kościelnej hierarchii. Na Rusi zjawisko to

¹⁰ Ф.И. Успенский, *Очерки по истории византийской образованности*, Санкт-Петербург, 1891, s. 365–388.

¹¹ Б.А. Рыбаков, *Стригольники. Русские гуманисты XIV столетия*, Москва 1993.

¹² Dokładny stan badań i szczegółowe przywołanie literatury przedmiotu zawarte jest w haśle „стригольники” autorstwa Michaiła Piecznikowa, które opublikowane zostanie w 66 tomie *Православной Энциклопедии*. Autorowi dziękuję za udostępnienie przygotowywanego tekstu.

¹³ И.И. Мальшевский, *О зарождении религиозных сект*, s. 666–667; Н.А. Казакова, Я.С. Лурье, *Антифеодальные еретические движения*, s. 63–65.

¹⁴ *Новгородская четвертая летопись*, [w:] Полное собрание русских летописей (dalej: ПСРА), т. IV, ч. 1, Москва 2000, s. 305.

¹⁵ Софийская первая летопись старшего извода, [w:] ПСРА, т. VI, вып. 1, Москва 2000, kol. 449.

¹⁶ K. Ware, *Kościół prawosławny*, tłum. W. Misijuk, Białystok 2011, s. 275–277.

było szczególnie wyraźnie zauważalne w Nowogrodzie Wielkim, którego specyficzny ustroj sprawiał, że lokalny władca odgrywał nadzwyczaj ważną rolę polityczną¹⁷. Aleksy odznaczał się zadziwiającą elastycznością działań, która w niełatwym przecież okresie pozwoliła mu sprawować biskupi urząd przez 30 lat¹⁸. Analiza zmagania duchownego ze strigolnikami wydaje się interesującym studium, które może, przynajmniej do pewnego stopnia, pokazać, w jakim stopniu ten duchowny był politykiem, a w jakim zatroskanym o swoją eparchię duszpasterzem. Ile w jego działaniach było kunktatorstwa, a ile rzeczywistych starań o obronę wiary.

Niezależnie od zapisu latopisów informujących o egzekucji trzech strigolników w Nowogrodzie w roku 1375, zdecydowana większość uczonych sugeruje, że ten ruch religijny mógł narodzić się mniej więcej w połowie XIV w.¹⁹ Interpretacja ta wynika zarówno z przekonania, że surowa rozprawa z nieszczęsnymi skazańcami była wynikiem ich dłuższego już funkcjonowania nad Wołchowem, jak i informacji zawartej w hagiograficznym żywocie arcybiskupa Mojżesza, który piastował urząd nowogrodzkiego władcy przed Aleksym. W przypisywanym Pachomiuszowi Serbowi utworze zapisano, że hierarcha: *подвизався подвигомъ добрымъ противоу Стригольнвковъ*²⁰. Wzmianka ta pozwoliła części badaczom wysnuć wnioski, że strigolnichestwo pojawiło się w eparchii nowogrodzkiej jeszcze wcześniej, za czasów władcy Wasyla Kaliki, który miał odznaczać się dość tolerancyjnym stosunkiem do pojawiających się wśród wiernych nowinek religijnych. Po jego śmierci w roku 1352 tron arcybiskupi ponownie objął Mojżesz (duchowny dobrowolnie abdykował

---

¹⁷ Dokładne funkcjonowanie ustroju politycznego Nowogrodu nie jest ściśle określone, stąd też skonkretyzowanie roli politycznej arcybiskupów nowogrodzkich także nie jest do końca możliwe. Wiadomo, że od XIII w. znaczenie władcy stale rosło i w XIV w. w bojarskiej „republice” stanowili oni istotny element władzy. M.C. Paul, *Episcopal Election in Novgorod, Russia 1156–1478*, Church History 72/2 (2003), s. 252–253; O.V. Севастьянова, *Древний Новгород. Новгородско-княжеские отношения в XII – первой половине XV*, Москва–Санкт-Петербург 2011, s. 162; R. M. Józefiak, *Mieszczkańska kotłina*, s. 215–216.

¹⁸ А.В. Назаренко, Р.Г. Столова, *Алексий архиепископ Новгородский (12.07.1360–апр. 1388)*, [w:] *Православная энциклопедия*, т. 1, под общей ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II, Москва 2000, s. 636.

¹⁹ Е. Голубинский, *История русской церкви*, т. 2, ч. 1, s. 397 (przypis 20); Н.А. Казакова, Я.С. Лурье, *Антифеодальные еретические движения*, s. 35–38; А. В. Карташев, *Очерки по истории русской церкви*, т. 1, Москва 1992, s. 484; Русское Православие, s. 89.

²⁰ *Повѣсть о Мосей, архіепископъ новгородскомъ*, [w:] *Памятники старинной русской литературы, издаваемые графом Григорием Кушелевым-Безбородко*, вып. 4, Санкт-Петербург 1862, s. 11.

i udał się do klasztoru w roku 1330), który był znacznie mniej wyrozumiały niż poprzednik i zaczął zwalczać głosicieli nauki odbiegającej od ortodoksji²¹. Lakoniczna wzmianka z żywota arcybiskupa Mojżesza nie zdradza żadnych szczegółów na temat kroków podjętych przez hierarchę. Choć autor użył dość mocnego słowa „подвигъ” oznaczającego walkę, usilne zabiegi, starania itp.²², to jednak wspomniane źródło jest dosyć późne²³ i trudno wyciągać z tego zapisu rozstrzygające wnioski. Jakkolwiek było, raczej bezsprzeczny pozostaje fakt, że problem strigolniczestwa został przez władykę Aleksego odziedziczony po poprzednikach.

Początki urzędowania władyki Aleksego na tronie arcybiskupów nowogrodzkich nie były proste. Drogę do chirotonii uTOROWAŁA mu zaskakująca decyzja Mojżesza o swojej powtórnej abdykacji. Zgodnie z zapisem Latopisu Nowogrodzkiego I młodszej redakcji 28 VIII 1359 r. władyka: *сиде съ владычства по своей воли, немощи днля своая*²⁴. Decyzja archiepiskopa była więc dobrowolna i motywowana przede wszystkim brakiem sił do dalszego wypełniania obowiązków biskupich. Fakt, że od tego posunięcia starał się go usilnie odwieść въс НОВЫГРАД, najlepiej dowodzi, że społeczność Nowogrodu nie wymuszała na Mojżeszcu rezygnacji²⁵, i co najważniejsze, że cieszył się on nad Wołchowem znacznym autorytetem. Ostatecznie władyka swego zdania nie zmienił i polecił nowogrodzianom rozpoczęcie procedu-

²¹ Н.А. Казакова, Я.С. Лурье, *Антифеодальные еретические движения*, s. 36–38; А.С. Хорошев, *Церковь в социально-политической системе Новгородской феодальной республики*, Москва 1980, s. 70–71.

²² А. Znosko, *Словник церкiewнослова́нско-польски*, Białystok 1996, s. 235; *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 15, ред. Г.А. Богатова, Москва 1989, s. 226–227.

²³ Utwór powstał w drugiej połowie XV w.: Н.В. Поньрко, *Житие Моисея, архиепископа Новгородского*, [w:] *Словарь книжников и Книжности Древней Руси (далее: СККДР)*, вып. 2, ч. 1, ред. Д.С. Лихачев, Ленинград 1988, s. 305.

²⁴ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, ред. А.Н. Насонов, Москва 1950, s. 365.

²⁵ Sugestię taką przedstawili m.in. Lew Czerepnin, a po nim Aleksandr Choroszew, którzy uporczywie starali się udowodnić, że Mojżesz nie był akceptowany przez część nowogrodzian: Л.В. Черепнин, *Образование*, s. 683; А.С. Хорошев, *Церковь в социально-политической*, s. 71. Analizując te wywody, Michaił Piecznikow jak najbardziej słusznie wskazał, że opierają się one na pewnej nadinterpretacji materiału źródłowego, w którym nie ma mowy o atakowaniu arcybiskupa Mojżesza w tym okresie. М.В. Печников, *Спорные вопросы истории стригольничества в Новгороде во 2-й пол. XIV в.*, [w:] *Столичные и периферийные города Руси и России в средние века и раннее новое время (XI–XVIII вв.). Проблемы культуры и культурного наследия. Доклады третьей научной конференции (Муром, 17–19 мая 2000 г.)*, Москва 2003, s. 137–138.

ry wyboru swego następcy. Ktokolwiek miał nim zostać, musiał mieć świadomość, że przyjdzie mu zastąpić władzykę odznaczającego się dużym poważaniem, a sama zmiana eparchy nie była przez społeczność Nowogrodu akceptowana z zimną obojętnością.

Sięgającą XII w. tradycją Nowogrodu było wybieranie miejscowego władzyki na wiecu. W sytuacjach, gdy trudno było osiągnąć kompromis, elekcja odbywała się drogą losowania, ale przed czasami Aleksego zdarzało się to sporadycznie²⁶. Od momentu wyłonienia następcy Mojżesza procedura ta stała się jednak normą, co związane było z dokonanymi nieco wcześniej w „bojarskiej republice” reformami ustrojowymi, których efektem było zwiększenie liczby posadników i tysięcy. W ten sposób, jak to ujął Michael C. Paul, władza została rozrzedzona („power was diluted”), potworzyły się różnego rodzaju frakcje i ugrupowania, co nie ułatwiało wypracowania kompromisu w sprawie wyboru nowego biskupa²⁷. Problem z osiągnięciem jednomyślności w sprawie nowego władzyki dał o sobie znać właśnie przy elekcji Aleksego. Jak relacjonuje Latopis Nowogrodzki I, kwestia następcy Mojżesza była długo dyskutowana, a i tak ostatecznie zdecydowano się na to, by o sprawie zadecydowało losowanie spośród trzech kandydatów²⁸. Urząd arcybiskupi w Nowogrodzie był zbyt ważny, by jego obsadę powierzyć przypadkowi, bo tak z ludzkiego punktu widzenia należy patrzeć na ciągnięcie losów, chociaż w źródłach uparczywie podkreślano, że taki sposób wyboru miał być wyrazem poddania się woli Boga i Świętej Mądrości. Stąd należy założyć, że wszyscy trzej kandydaci posiadali odpowiednie kwalifikacje, odznaczali się wysoką pobożnością i – co istotne z punktu niniejszych rozważań – za każdym z nich stała konkretna grupa zwolenników, których naciski doprowadziły do tego, że imię pretendenta do biskupiego tronu w ogóle zostało uwzględnione przed losowaniem. Spośród losów złożonych na ołtarzu soboru katedralnego św. Sofii w Nowogrodzie, ostatnim wylosowanym był ten z imieniem Aleksego, co oznaczało, że to jemu przypadnie urząd arcybiskupa. Z jednej strony duchowny mógł szczerzyć się, że to właśnie jego zechciał na eparchialnym tronie Bóg *и святая Софья, премудрость божиа*, ale z drugiej wiedzieć musiał, że wyeliminowanie dwóch innych kandydatów: Sawy oraz Iwana, mogło rozczarować jakąś część

²⁶ Na temat ewolucji praktyk związanych z wyborem władzyków nowogrodzkich zob.: M.C. Paul, *Episcopal Election in Novgorod*, s. 258–264.

²⁷ Tamże, s. 262–263; O.B. Севастьянова, *Древний Новгород*, s. 214.

²⁸ *Новгородская первая летопись*, s. 365; Opis procedury wyboru drogą losowania poszczególnych hierarchów, w tym Aleksego zob.: Z.A. Brzozowska, *Sofia – upersonifikowana Mądrość Boża. Dzieje wyobrażeń w kręgu kultury bizantyńsko-słowiańskiej*, Łódź 2015, s. 322–326.

wiecu. W odróżnieniu od poprzednika nie mógł więc liczyć na to, że popierać i szanować będzie go *вс Новъград*. Najbliższe wypadki pokazały zaś, jak bardzo władcy-elektowi potrzebny był autorytet podobny do tego, jakim odznaczał się Mojżesz.

Przed swoim wyborem na eparchę nowogrodzkiego Aleksey pełnił funkcję klucznika soboru katedralnego w Nowogrodzie. Związanie z tą świątynią i władcym dworem czyniło go bliskim współpracownikiem arcybiskupa Mojżesza²⁹. Aby móc pełnić funkcje biskupie, nominat, który dotąd był zwykłym mnichem, musiał w pierwszej kolejności otrzymać święcenia diakonatu i prezbiteratu. Co ciekawe, aby zostać włączonym do grona kapłanów, Aleksey udał się do Tweru, gdzie święceń udzielił mu tamtejszy władca Fiodor. Fakt, że nie uczynił tego Mojżesz w nowogrodzkim soborze katedralnym, wydaje się czymś dziwnym i być może było to oznaką, że nie wszyscy nad Wołchowem chcieli zaakceptować nowego arcybiskupa³⁰. Mimo to z Nowogrodu wysłano do metropolity poselstwo, które poinformowało o wyborze Aleksego na następcę po Mojżeszu i prosiło o jego konsekrację biskupią. Zanim jednak Aleksey otrzymał chirotonię, w Nowogrodzie doszło do poważnych zamieszek. Mieszkańcy sofijskiej i targowej strony rozpoczęli zacięty spór o to, kto powinien pełnić funkcję posadnika, co doprowadziło do tego, że: *бысть мятежь силенъ в Новъгородь*³¹. Konflikt był na tyle zaciekły, że poląła się krew (*сѣча бысть*). Eskalację rozruchów powstrzymało zniszczenie mostu, co skutecznie rozdzieliło zwaśnione strony i dało czas do pertraktacji. Okazało się, że Aleksey, choć został wybrany biskupem „z woli Boga”, nie miał na tyle posłuchu, by doprowadzić do uspokojenia nastrojów społecznych. Aby nawoływanie o pokój było skuteczne, władcy-elekta musiał wesprzeć arcybiskup-senior, który zdając sobie sprawę z powagi sytuacji, opuścił klasztorną celę i apelował o zaprzestanie bratobójczych walk. Nakreślona sytuacja pokazuje, że pełnienie funkcji biskupiej w Nowogrodzie już na samym początku zaczęło przerastać nowego zarządcę eparchii, co niezbyt dobrze rokowało na przyszłość. Te pesymistyczne wizje mogły jeszcze ulec wzmocnieniu, gdy pod nieobecność Aleksego, który latem 1360 r. wreszcie udał się do metropolity po chirotonię, w Nowogrodzie pożar strawił dwie dzielnice i siedem cerkwi³². Okoliczności te zmusiły hierarchę do wzmoczonej aktywności fundacyjnej, w której

²⁹ А.В. Назаренко, Р.Г. Столова, *Алексий*, s. 636.

³⁰ *Кафедра новгородских святителей. Жития, сведения и биографические очерки*, под ред. архиепископа Новгородского и Старорусского Льва; сост. Г.С. Соболева; худож. П.В. Гребенников, т. 1: 992–1575 гг, Великий Новгород, 2011, s. 288.

³¹ *Новгородская первая летопись*, s. 365.

³² Тамże.

odnosił pewne sukcesy³³, nie zmieniło to jednak ogólnego i nienajlepszego wrażenia z początków jego biskupiej posługi. Kolejne wyzwania stawały zaś przed nim nie tylko sprawy związane z samym Nowogrodem, lecz także komplikująca się sytuacja zewnętrzna.

Gdy Aleksy rozpoczynał swą biskupią posługę, na Rusi Zaleskiej zaczęło dochodzić do znaczących przekształceń politycznych. Od roku 1357, gdy zmarł chan Dżanibek, w Ordzie rozpoczął się okres zamętu, uzurpacji i często zmieniających się chanów. Dwa lata później nadzwyczaj młodo zmarł książę moskiewski Iwan Piękny, który osierocił dwóch małoletnich synów. Jego następcą miał zostać ledwie dziewięcioletni Dymitr³⁴. Nawet pogrążona w problemach wewnętrznych Orda wiedziała, że to dobry moment na poskromienie rosnących od czasów Iwana Kality ambicji moskiewskiego ośrodka politycznego. Stąd m.in. przekazanie jarłyku na Wielkie Księstwo Włodzimierskie księciu Andrzejowi Konstantynowiczowi z Niżnego Nowogrodu³⁵. W nowej sytuacji politycznej swoje wpływy w tej części Rusi wzmocnić próbowała także Litwa, a niezależność względem Moskwy zaczął demonstrować również Twer. Każdy z poważniejszych ośrodków politycznych regionu w kształtującym się układzie sił próbował wywalczyć dla siebie jak najlepszą pozycję. Nie inaczej było w przypadku Nowogrodu³⁶.

Choć następujące po sobie dość szybko zgony moskiewskich władców Symeona Dumnego oraz Iwana Pięknego zachwiały pozycją Moskwy, jej interesy były bronił przez rezydującego w tej stolicy metropolitę Aleksego. Podjęcie rywalizacji z Dymitrem Iwanowiczem oznaczało więc konfrontację ze zwierzchnikiem ruskiej Cerkwi. Doświadczył tego Niżny Nowogród, na który swego czasu nałożono interdikt³⁷, czy władca twerski Michał Aleksandrowicz, który jadąc na polubowny sąd metropolity, został bezceremonialnie uwięziony³⁸. Hierarcha działał zdecydowanie i nie wahał się sięgać po radykalne środki, a jego skuteczność była tym większa, im dobitniej podkreślić można było jego cerkiewną pozycję. Tymczasem między

³³ Кафедра, s. 289–291.

³⁴ H. Paszkiewicz, *Wzrost potęgi Moskwy*, Kraków 2000, s. 274.

³⁵ В.А. Кучкин, *Русские княжества и земли перед куликовской битвой*, [w:] *Куликовская битва. Сборник статей*, ред. А.Г. Бескорвный, Москва 1980, s. 57–58.

³⁶ О.В. Севастьянова, *Древний Новгород*, s. 215.

³⁷ М.Д. Присёлков, *Троицкая летопись. Реконструкция текста*, Санкт-Петербург 2002, s. 379.

³⁸ Тамże, s. 386.

władyką nowogrodzkim Aleksym a zasiadającym na metropolitalnym tronie jego imiennikiem zarysował się dość poważny konflikt.

Zgodnie z zapisem części z nowogrodzkich latopisów w 1365 r. władyka Aleksy został przez metropolitę pozbawiony urzędu: *митрополить Олексъи от(в)я ен(и) с(ко)пью Новгородскую от вл(а)д(и)ки Альксъя*³⁹. Źródło w żaden sposób nie wyjaśniło powodów tak stanowczych kroków wobec nowogrodzkiego archiepiskopa, ale nieco późniejsze wydarzenia wskazują, że przyczyną konfliktu było samowolne noszenie przez niego felonu z czterema krzyżami. Ponieważ inne przekazy wskazują, że po roku 1365 Aleksy dalej pełnił funkcję władyki, więc można wysnuć wnioski, że albo przywołany zapis jest tekstem skażonym, albo próba usunięcia hierarchy z urzędu okazała się nieskuteczna, a być może wreszcie pod przywołanym zapisem kryje się informacja nie tyle o faktycznym odebraniu władzy biskupiej, ile o zakazie używania felonu⁴⁰. Nawet jeżeli przyjąć, że przekaz o pozbawieniu Aleksego urzędu biskupiego jest wątpliwy, to data zaistnienia konfliktu między nim a metropolitą pozostaje jak najbardziej prawdopodobna. Pierwsze lata urzędowania Aleksego na metropolitalnym tronie zdominowane były przez walkę o zakres jurysdykcji i uznanie na Rusi z protegowanym Olgierda metropolitą Romanem⁴¹. Podejmowane wówczas próby utworzenia prawosławnej metropolii litewskiej osłabiały pozycję metropolity rezydującego w Moskwie, który tym mocniej starał się podkreślać godność swego urzędu. W kontekście tych sporów sprawa wyróżnienia arcybiskupa nowogrodzkiego wyjątkowym strojem nie mogła być błahostką. Władyka Aleksy odziedziczył felon po swym poprzedniku Mojżeszowi⁴² i zapewne nosił go od pierwszych dni sprawowania biskupiej posługi w Nowogrodzie. Wyczulonemu na punkcie podkreślania swej nadrzędnej pozycji pośród innych hierarchów metropolicie Aleksemu z pewnością nie w smak było kolejne po tytule arcybiskupim wyróżnienie nowogrodzkich władyków. Wszystko wskazuje jednak na to, że metropolita nie potrafił wymusić na Aleksym posłuszeństwa i potrzebna mu była interwencja patriarchy Konstantynopola.

³⁹ *Новгородская летопись по списку П.П. Дубровского*, [w:] ПСРА, т. 43, Москва 2004, s. 122; Софийская первая летопись, kol. 436.

⁴⁰ *Кафедра*, s. 291.

⁴¹ Na ten temat zob.: J. Meyendorff, *Alexis and Roman. A Study in Byzantino-Russians relations (1352–1354)*, *Byzantinoslavica* 68 (1967), s. 278–288; M. Grala, *Biskupi i władcy świeccy Rusi w orbicie politycznych wpływów Moskwy doby metropolity Cypriana*, Kraków 2020, s. 27.

⁴² To ozdobne nakrycie przekazano arcybiskupowi Mojżeszowi w roku 1354. О. Севастьянова, *Древний Новгород*, s. 221.

Latem 1370 r. Filoteusz Kokkinos wysłał do Nowogrodu pismo, w którym mocno skrytykował postawę tamtejszego hierarchy. To właśnie wtedy wyraźnie wyartykułowano zarzut bezprawnego noszenia ozdobnego felonu z czterema krzyżami, a oprócz tego duchownemu wypomniano brak posłuszeństwa metropolicie oraz księciu moskiewskiemu⁴³. Pismo posiadało dość mocną wymowę, a patriarcha nie krył swych emocji, pisząc, że postawa władzy Aleksego mocno go zaniepokoiła i wzburzyła: „ἐβαρύνθη καὶ ὠργίσθη καὶ ἠγανάκτησε”⁴⁴. O tym, jak poważnie metropolita i Filoteusz potraktowali przewiny Aleksego, świadczyło wyrażone pod koniec dokumentu ostrzeżenie, że jeśli nowogrodzki eparcha nie zmieni swego postępowania, to zostanie złożony z urzędu. Ponieważ, jak słusznie zauważył Borys Kryczewskij, większość pism kierowanych w tym czasie na Ruś przez patriarchę było odpowiedziami na posłania metropolity⁴⁵, więc założyć można, że zwierzchnik ruskiej Cerkwi dokładnie wyłożył Filoteuszowi wszelkie swoje zastrzeżenia co do działalności władzy Aleksego. Jeśli rzeczywiście spory między metropolitą a nowogrodzkim władzą ciągnęły się od roku 1365, i jeśli rzeczywiście pierwszy bezskutecznie próbował pozbawić urzędu nieposłusznego hierarchę, to można się domyślać, że wszelkie obiekcje musiały być sformułowane odpowiednio mocno. Tymczasem z odpowiedzi Filoteusza nie wynika, by władze kościelne były w jakikolwiek sposób zaniepokojone kwestiami doktrynalnymi. Nie ma mowy o kontrowersjach religijnych, szerzących się nad Wołchowem błędach i rodzącej się herezji. Najwyraźniej w tym czasie strigolnicestwo nie było jeszcze zauważalne na szerszą skalę. Zjawisko to było wówczas tak marginalne, że nie mogło nawet posłużyć metropolicie Aleksemu do pogrążenia niepokornego arcybiskupa nowogrodzkiego.

Kierowane wobec władzy nowogrodzkiego groźby ze strony patriarchy i metropolity najwyraźniej przyniosły zamierzony skutek. W 1371 r. doszło do zawarcia sygnowanej przez arcybiskupa Aleksego umowy nowogrodzko-moskiewskiej. Układ miał wyraźnie antylitewską i antytwerską wymowę, co odpowiadało interesom Dymitra Iwanowicza⁴⁶. Z kolejnych pism wysyłanych z Konstantynopola na Ruś wia-

⁴³ *Русская Историческая Библиотека*, т. 6: *Памятники древне-русского канонического права* (dalej: РИБ т. 6), Санктпетербургъ 1880, Приложения, nr 19, kol. 115–118; *Acta Patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV–MCCCII*, ed. F. Miklosich, J. Müller, vol. 1, Vindobonae 1860 (dalej: *Acta Patriarchatus*, vol. 1), nr 267, s. 522–523.

⁴⁴ РИБ т. 6, Приложения, nr 19, kol. 115–116; *Acta Patriarchatus*, vol. 1, nr 267, s. 522.

⁴⁵ Б. Кричевский, *Митрополичья власть в средневековой Руси (XIV век)*, Санкт-Петербург 2003, s. 68.

⁴⁶ *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, ред. С.Н. Валк, Москва–Ленинград 1949, nr 16,

domo o narastających sporach między Litwą a Moskwą ze Smoleńskiem i Twerem w tle. W sprawie Nowogrodu patriarcha nie musiał już ingerować, co zapewniło arcybiskupowi Aleksemu zachowanie urzędu. Zastanawiające jednak pozostaje, czy taki obrót wypadków w pełni odpowiadał metropolicie, który doprowadzając do depozycji władcy nowogrodzkiego, mógł z jednej strony ukarać go za wcześniejszą niesubordynację, a z drugiej bardzo wyraźnie zademonstrować innym ruskim eparchom, jak mogą kończyć się konflikty z cerkiewną władzą zwierzchnią. Podkreślić przy tym trzeba, że sukces polityczny Moskwy nie był całkowity. Wkrótce po zawarciu wspomnianego układu nowogrodzko-moskiewskiego bojarzy znanego z Wołchowa zawarli odrębną umowę z głównym rywalem Dymitra Iwanowicza, Michałem Aleksandrowiczem z Tweru⁴⁷. Co prawda władca Aleksy nie został w dokumentach traktatowych wspomniany, co pokazuje, że starał się zajmować promoskiewskie stanowisko, ale okazało się, że jego głos nie był decydujący. W sytuacji narastającego konfliktu między Moskwą a Twerem nowogrodzkie bojarstwo, pragnąc zabezpieczyć swoje interesy polityczno-gospodarcze, wołało lawirować i nie opowiadać się jednoznacznie po żadnej ze stron⁴⁸. Dla wspierającego Moskwę metropolity postawa nowogrodzkiego władcy, który nie miał wpływu na kluczowe decyzje polityczne „bojarskiej republiki”, mogła wzbudzać rozczarowanie.

Dotychczasowy bilans posługi biskupiej Aleksego w Nowogrodzie nie przedstawiał się zbyt imponująco. Oceniając jego działalność, metropolita nie mógł nie zauważyć braku pełnego poparcia wiecu przy jego wyborze, bezradności w czasie rozruchów z roku 1360, samowolnego przywdziewania felonu z czterema krzyżami, braku posłuszeństwa i wreszcie niemożności narzucenia nowogrodzianom polityki zgodnej z oczekiwaniami Moskwy. Każde następne „potknięcie” arcybiskupa Aleksego mogło przelać czarę goryczy i ostatecznie pogrzyżyć go w oczach metropolity. Tego rodzaju wydarzenie nastąpiło zimą na przełomie 1375 i 1376 r., gdy w Nowogrodzie doszło do egzekucji trzech strigolników.

Jak już wspomniano na początku niniejszego tekstu, informację o strąceniu z mostu na Wołchowie oskarżanych o błędy heretyków przekazują *Latopis Nowogrodzki IV* oraz *Latopis Sofijski I*. Dokonane ustalenia tekstologiczne dowiodły, że ustęp ten wywodzi się ze wspólnego protografu, jakim był niezachowany zwód z roku 1418.

---

s. 31. Zgodnie z ustaleniami W. Kuczkiń, umowa zawarta została w roku 1371. В.А. Кучкин, *Русские княжества*, s. 84–85.

⁴⁷ Грамоты, nr 17, s. 32–33.

⁴⁸ О. Севастьянова, *Древний Новгород*, s. 221–223.

Tekst bliższy pierwotnej wersji zachowany został w Latopisie Sofijskim I⁴⁹, w którym pod rokiem 6883 zapisano: *И тогда побииша стриголниковъ еретиковъ диакона Микиту и Карна протста, и третьего ч(е)ло(ве)ка з ними, свергоша их с мосту, развратниковъ с(вя)тыя вѣры*⁵⁰.

Choć w historiografii pojawiały się sugestie, jakoby za egzekucją strigolników stała władza cerkiewna i bezwzględna postawa władcy Aleksego⁵¹, wywody Michaiła Piecznikowa skutecznie zanegowały taki punkt widzenia. Rosyjski uczony wskazał, że duchowni hierarchowie wypowiadający się przeciwko nowogrodzkiej herezji nigdy nie zalecali tak drastycznych środków. W gramocie patriarchy Nila nakazano działania na rzecz nawrócenia błądzących, Stefan z Permu postulował jedynie ich wygnanie, a metropolita Focjusz wprost zakazywał karania śmiercią. Również przedstawiony w latopisarskiej wzmiance sposób postąpienia ze strigolnikami wskazuje na to, że decyzję o egzekucji podjęto na wiecu. Przywołane argumenty pozwalają na odrzucenie poglądu o inicjatywie władz cerkiewnych w tym wydarzeniu, co podkreśla także inny współczesny znawca tematyki: Aleksiej Aleksiejew⁵². Miejscowy władca prawdopodobnie jedynie wyłączył ze wspólnoty cerkiewnej tych, którzy głosili błędne nauki⁵³. Strącenie z mostu było zaś reakcją tłumu, rodzajem samosądu wywołanego głodem i drożyzną, którego doświadczono w Nowogrodzie właśnie w tym okresie⁵⁴. Sytuacja taka nie była dla arcybiskupa Aleksego komfortowa, gdyż wiec i miejscowa gawiedź, topiąc strigolników, niejako przejęły prerogatywy władzy kościelnej, która powinna zająć się kwestią religijnej kontrowersji. Nie dziwi więc fakt, że w Latopisie Nowogrodzkim I znalazł się zapis, że zimą na przełomie 1375 i 1376 r., a więc mniej więcej w tym samym czasie, gdy doszło do egzekucji strigolników: *сиде владыка Алексѣи со владычества, по своей воли, на Деревяницу*⁵⁵. Wspomniany Piecznikow zgodnie z przekazem źródła podkreślił, że rezygnacja z urzędu i udanie się do klasztoru dieriewjanickiego dokonane zostały dobrowolnie, i że być może Aleksiej chciał w ten sposób zademonstrować swój sprzeciw wobec wykony-

⁴⁹ A.I. Alexeev, *A Few Notes About the „Strigol’niki” Heresy*, Cahiers du Monde russe 46 (2005) no 1/2, s. 285.

⁵⁰ Софийская первая летопись, kol. 449.

⁵¹ Н.А. Казакова, Я.С. Лурье, *Антифеодальные еретические движения*, s. 39.

⁵² A.I. Alexeev, *A Few Notes*, s. 285.

⁵³ И.И. Мальшевский, *О зарождении религиозных сект*, s. 668.

⁵⁴ Б.А. Рыбаков, *Стригольники*, s. 8–11; Е. Голубинский, *История русской церкви*, т. 2, ч. 1, s. 397; М.В. Печников, *Спорные вопросы*, s. 141–142.

⁵⁵ Новгородская первая летопись, s. 373.

wania sądów kościelnych przez świeckich. Autor tej interpretacji nie wykluczył przy tym, że powody takiej, a nie innej decyzji władzy mogły być także inne⁵⁶.

Rzeczywiście sprawa rezygnacji Aleksego z urzędu arcybiskupiego wydaje się dosyć skomplikowana, a złożony kontekst wydarzeń zdaje się w tym przypadku upoważniać do przyznania racji Lwu Czerepninowi, który skłonny był powątpiewać w wiarygodność przekazu o dobrowolnym odejściu do klasztoru⁵⁷. Tym bardziej że, jak słusznie zauważył Borys Rybakow, choć latopisarstwo nowogrodzkie sporo miejsca poświęcało działalności miejscowych władcyków (nie wyłączając przy tym Aleksego), to akurat niezwykle ważne wydarzenia z przełomu 1375 i 1376 r. zostały wspomniane zadziwiająco lakonicznie⁵⁸. Tego rodzaju sytuacja prowokuje do bliższego przyjrzenia się zapisce mówiącej o rezygnacji władcy Aleksieja i porównania jej z analogicznymi wzmiankami o rezygnacji arcybiskupa Mojżesza. Zarówno w pierwszym, jak i w drugim wypadku źródło podaje, że duchowni zrezygnowali dobrowolnie (по своей воли). W przypadku Mojżesza tekst zawiera wyjaśnienie powodu decyzji duchownego, który nie miał sił do sprawowania urzędu: по своей воли, немощи дѣля своей⁵⁹. Przy analogicznej informacji dotyczącej Aleksego takiego wyjaśnienia nie ma. W obu wypadkach nowogrodzianie próbowali doprowadzić do powrotu władcy na tron arcybiskupi. Aby odwieść Mojżesza od jego decyzji: молиша его много всѣ Новѣградъ с поклономъ⁶⁰. Mieszkańcy sami, bezpośrednio zwracali się do duchownego, prosząc go o pozostanie na urzędzie, ten zaś odmówił. W przypadku Aleksego sytuacja była zupełnie odmienna, gdyż przywrócenie go na urząd biskupi uzależnione było od woli metropolity. Jak podaje latopis, z Nowogrodu wysłano poselstwo złożone z archimandryty Sawy oraz wpływowego bojara Maksima Onciforowica, którzy prosili, aby metropolita: благослови сына своего владыку Алексыя в домъ святѣи Софѣи, на свои ему святительскыи степенѣ⁶¹.

Fakt, że nowogrodzianie prosili metropolitę o błogosławieństwo ich władcy, by ten mógł powrócić na należny mu tron biskupi, zdradza, iż za rezygnacją arcybiskupa stał właśnie metropolita Aleksey. Scenariusz ten jest tym bardziej możliwy, że sytuacja stawała się poważna. Jak już wspomniano, wszystko wskazuje na to, że do tej pory

⁵⁶ М.В. Печников, *Спорные вопросы*, s. 144–145.

⁵⁷ Л.В. Черепнин, *Образование*, s. 690.

⁵⁸ Б.А. Рыбаков, *Стригольники*, s. 8.

⁵⁹ Новгородская первая летопись, s. 365.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Там же, s. 373.

strigolniczestwo nie było szerzej znane, że była to wewnętrzna osobliwość religijna Nowogrodu. Skoro jednak zapis o egzekucji Mikity, Karpa oraz ich towarzysza znalazł się na kartach latopisów, nie będzie błędem wnioskowanie, że wydarzenie to odbiło się na Rusi Zaleskiej szerszym echem. Nie można było ukryć, że w eparchii nowogrodzkiej funkcjonował ruch heretycki, a miejscowy władca zupełnie nie panował nad sytuacją. Nie bez znaczenia było zapewne także to, że w tym czasie patriarcha Konstantynopola bacznie przyglądał się sytuacji w metropolii kijowskiej i jej zwierzchnikowi, czego dowodem była obecność na Rusi jego apokryzariusza Cypriana⁶². Wieści z Nowogrodu nie były dobre, a zaistniała tam sytuacja rzutowała na ocenę działań metropolity, który musiał w jakiś sposób zareagować na to, co wydarzyło się nad Wołchowem. Pojawienie się herezji i kolejny sygnał świadczący o niemocy arcybiskupa były wystarczającymi powodami, by wreszcie pozbyć się nielubianego władcy. O tym, że nie miały one charakteru politycznego, najlepiej świadczy fakt, że mimo chwiejnej postawy Nowogrodu to właśnie przybycie tamtejszych wojsk zdecydowało o zwycięstwie Dymitra Iwanowicza nad Twerem w roku 1375⁶³. Otwarta pozostaje kwestia, czy zwierzchnik ruskiej Cerkwi zmusił arcybiskupa do odejścia, czy też może oficjalnie ogłosił jego depozycję. Źródła nie dają niestety w tej materii żadnych wskazówek.

Tryumf metropolity nad władką Aleksym nie trwał długo. W czasie gdy zachodziły opisywane wyżej wypadki, w Konstantynopolu nastąpiła zaskakująca decyzja o nominacji nowego zwierzchnika ruskiej Cerkwi. Ponieważ narastająca rywalizacja moskiewsko-litewska uniemożliwiła rezydującemu w Moskwie metropolicie wypełnianie duszpasterskich obowiązków w eparchiach kontrolowanych przez Olgierda, więc patriarcha zdecydował, że jurysdykcję nad tą częścią metropolii obejmie wspomniany Cyprian. Nastąpił powrót do sytuacji, w której metropolita Aleksy musiał dzielić się jurysdykcją z metropolitą Romanem. Tym razem jednak obrót wypadków był dla Moskwy znacznie mniej korzystny, gdyż zgodnie z wolą Konstantynopola Cyprian miał po śmierci Aleksego objąć swoim zarządem także eparchie Rusi Północno-Wschodniej⁶⁴. W nowej sytuacji dotychczasowy metropolita tracił pole manewru i nie mógł ignorować prośb nowogrodzian o przywrócenie władcy, który opuścił tron biskupi po egzekucji strigolników. W przeciwnym razie duchowieństwo i bojarzy znad Ilmenia mogli uznać zwierzchnictwo Cypriana, który z początkiem

⁶² O działalności Cypriana na Rusi przed metropolitalną nominacją, do której doszło pod koniec 1375 r. zob.: M. Grala, *Biskupi i władcy*, s. 47–54.

⁶³ М.Д. Прицёлков, *Троицкая летопись*, s. 399.

⁶⁴ J. Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia. A Study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century*, New York 1989, s. 201.

1376 r. przybył z Konstantynopola na Ruś. Metropolita wsłuchał się więc w głos wysłanego z Nowogrodu poselstwa i 9 marca 1376 r. Aleksy mógł powrócić: *в дом свята Софїа, на свои архиепископскыи степенъ*⁶⁵.

Ponowne objęcie funkcji biskupich to jednak nie wszystko. Wkrótce eparcha nowogrodzki udał się do Moskwy, gdzie zgodnie z latopisarską relacją, został przyjęty przez metropolitę i wielkiego księcia z wielką czcią i miłością. Zapisany w źródle zwrot: *прия митрополитъ сына своего владыку Алексыя в любовь*⁶⁶ najlepiej dowodzi, że dawne urazy zostały arcybiskupowi wybaczone. Zmiana stosunku metropolity Aleksego do władzy nowogrodzkiego była dobrze skalkulowana i wyprzedziła ruch Cypriana. Duchowny ten po uzyskaniu od patriarchy nominacji starał się o uznanie na Rusi swej metropolitalnej godności. Jednym z pierwszych miejsc, gdzie chciał to osiągnąć, był właśnie Nowogród, dokąd pod koniec 1376 r. wysłał swoich posłów. Wbrew ich oczekiwaniom nowogrodzianie jednoznacznie opowiedzieli się za metropolitą Aleksym⁶⁷.

Niewiele brakowało, by sprawa ze strigolnikami zakończyła się zmianą nowogrodzkiego władcy. Cały nakreślony powyżej splot wydarzeń zakończył się jednak tym, że arcybiskup Aleksy mimo licznych zastrzeżeń, jakie miał do niego metropolita, ostatecznie zachował swój urząd. Nie zmienia to przy tym faktu, że nowogrodzki hierarcha musiał zdawać sobie sprawę, że funkcjonowanie w jego eparchii kontrowersyjnego ruchu religijnego było poważnym problemem, którego lekceważenie mogło skutkować szeregiem niemiłych konsekwencji z utratą biskupiego tronu włącznie. Odtąd władca Aleksy musiał przedsięwziąć konkretniejsze działania, by zwalczyć strigolnicestwo.

Wzmiankowana w latopisach egzekucja trzech strigolników była rozprawą z ich głównymi przywódcami. Po ich śmierci przed władzą stanęło zadanie zwalczania nauk, które Karp, Mikita i ich anonimowy towarzysz zdołali rozpowszechnić w eparchii. Źródła nie podają szczegółów tej działalności, ale ponieważ chwilę później patriarcha Nil wyekspediował na Ruś Północno-Zachodnią Dionizego Suzdalskiego z poleceniem przekazania „heretykom” patriarszego pouczenia, wnioskować można, że nawet jeśli miejscowy władca podejmował przeciwko strigolnikom jakieś kroki, to nie były one skuteczne. Arcybiskup Aleksy nie miał pomysłu, jak powstrzymać rozwój błędnych nauk, które w owym czasie z Nowogrodu przedostały się także

⁶⁵ *Новгородская первая летопись*, s. 373.

⁶⁶ Tamże, s. 374.

⁶⁷ Tamże.

do Pskowa. Druga z „bojarskich republik” Rusi Północno-Zachodniej prowadziła politykę uniezależniania się od Nowogrodu, co w wymiarze politycznym udało się w roku 1348⁶⁸. Podobnego sukcesu nie osiągnięto w wymiarze cerkiewnym i mimo podejmowanych działań na rzecz utworzenia w Pskowie odrębnej eparchii, obszar ten dalej należał do jurysdykcji arcybiskupów nowogrodzkich⁶⁹. Problem przeniesienia strigolniczestwa do Pskowa oraz miejscowe ambicje kościelne wykreowały niezwykle ciekawą z punktu widzenia niniejszych rozważań sytuację. Z jednej bowiem strony miasto będące siedliskiem herezji mogło być uznane za niegodne zaszczytu posiadania swego odrębnego biskupstwa. Rozumowanie takie w kontekście walki o prawowierność nie miało jednak sensu. Bardziej prawdopodobne wydaje się, że funkcjonowanie strigolników także w Pskowie mogło dowodzić, że tamtejsza społeczność potrzebuje większej opieki duszpasterskiej niż ta, którą gwarantowała obecność arcybiskupiego namiestnika. Dla władzy Aleksego była to więc sytuacja bardzo niekorzystna. Dlatego nie powinno dziwić, że misja Dionizego Suzdalskiego w Pskowie, dokąd hierarcha udał się *по повълению владыць Алексеа* przebiegała bez żadnych zakłóceń. Patriarszy wysłannik bez przeszkód *поучаа закону Божию, а оутвержаа правоевѣрнїи вѣрѣ истиньнѣи крестьянѣстѣи*⁷⁰. Przywołany zapis latopisu pozwala na wysnucie wniosku, że arcybiskup nowogrodzki udzielił Dionizemu wszelkiego potrzebnego wsparcia, tak aby ten mógł przekazać mieszkańcom Pskowa odpowiednie wskazówki i nauki, jakie skierował do nich w swym piśmie patriarcha Nil⁷¹. Jednocześnie nie wolno przy tym zapominać, że Aleksy nie miał

⁶⁸ *Очерки истории СССР*, т. 2, s. 190.

⁶⁹ Н.М. Никольский, *История русской церкви*, Москва 1983, s. 81–82.

⁷⁰ *Новгородская четвертая летопись*, s. 339; *Новгородская первая летопись*, s. 379.

⁷¹ М.В. Печников, *Церковь и стригольники в Пскове в кон. XIV–1-й трети XV в., Древняя Русь. Вопросы Мединистики* 55 (2014), s. 109; Gramota patriarchy Nila przekazana wiernym Pskowa przez Dionizego Suzdalskiego jest jednym z pierwszych świadectw źródłowych wskazujących na elementy nauki strigolników, którzy zarzucali Cerkwi grzech symonii. Zgodnie z taką ideologią skazona grzechem hierarchia kościelna była niegodna sprawowania sakramentów, co prowadziło do przekonania o potrzebie odrzucenia istniejących struktur cerkiewnych, na których czele stali ludzie splamieni symonią. W swoim piśmie patriarcha pouczał, że zwyczaj opłat pobieranych przy nominacjach na godności kościelne nie był żadną łapówką czy też świętokupstwem, lecz rodzajem dobrowolnej ofiary na utrzymanie ołtarza: *ει δὲ οἱ χειροτονοῦμενοι πολλὰκις ἀφ' ἑαυτῶν μηδενὸς ἀναγκάζοντος εὐλόγου ἐξόδου ποιῶσιν εἰς κηρία καὶ τραπέζας καὶ τὰς τοιαύτας δαπάνας, οὐδὲν λυμáινεται τοῦτο, ἢ μὲν γὰρ χειροτονία δωρεὰν γίνεται*, *Acta Patriarchatus*, vol. 2, Vindobonae 1862, nr 347, s. 33; Н.А. Казакова, Я.С. Лурье, *Антифеодалные еретические движения*, s. 40.

specjalnych powodów, by traktować wysłannika patriarchy ze szczególną sympatią. Dionizy Suzdalski przybył na Ruś obdarzony przez Konstantynopol zaszczytnym tytułem arcybiskupa, co siłą rzeczy przynajmniej częściowo deprecjonowało pozycję władcy nowogrodzkiego w ruskim episkopacie⁷². Mimo to kwestia zwalczania strigolniczestwa z różnych powodów okazała się wtedy ważniejsza niż ewentualne osobiste urazy i podrażniona ambicja nowogrodzkiego hierarchy.

Podobną postawę władcy Aleksego zaobserwować można w kolejnych odsłonach walki ze strigolniczestwem. Mimo działań podjętych przez patriarchę i Dionizego Suzdalskiego nie udało się zlikwidować błędnych nauk, które dalej rozprzestrzeniały się w eparchii nowogrodzkiej. Chcąc powstrzymać herezję, arcybiskup zdecydował się na krok zdumiewający. W roku 1386 do Nowogrodu przybył słynny misjonarz ludu Zyrian, biskup permski Stefan⁷³. Przyjazd tego duchownego nad Wołchow wywołany był powtarzającymi się napadami nowogrodzkich zbrojnych na obszary permskiego władczestwa. Być może eskapady te inspirowane były przez samego arcybiskupa Aleksego⁷⁴. Wizyta ta nie była więc misją łatwą, hierarchom przyszło omawiać sprawy niezwykle kłopotliwe i drażliwe. Tymczasem prawdopodobnie przy okazji tego spotkania nowogrodzki władca poprosił Stefana o pomoc w zwalczaniu herezji⁷⁵. Z duszpasterskiego punktu widzenia była to rozsądna i przemyślana decyzja, wszak wspomniany duchowny w ostatnich latach odniósł niebagatelny sukces religijny, bo tak należy ocenić znakomicie przeprowadzoną akcję ewangelizacyjną, której wynikiem było nawrócenie pogańskiej społeczności żyjącej na północnych rubieżach średniowiecznej Rusi. Choć nie do wszystkich elementów działalności misyjnej przedstawionych w hagiograficznym żywocie Stefana autorstwa Epifaniusza Mędrca można podchodzić bezkrytycznie, bezspornym faktem pozostają jej owoce. Nauczanie Zyrian w ich własnym języku, tłumaczenia fragmentów Pisma Świętego oraz ksiąg liturgicznych z użyciem miejscowego pisma runicznego

⁷² Patriarcha w dokumencie podnoszącym Dionizego do godności arcybiskupa podkreślił, że archiepiskopii nowogrodzkiej w hierarchicznym porządku ruskich eparchii przynależy miejsce pierwsze, a Suzdałowi drugie, jednak w niczym nie zmienia to faktu, że pewien „ekskluzywizm” władcy nowogrodzkiego pośród innych biskupów ruskich został częściowo pomniejszony, РИБ т. 6, nr 23, kol. 199–204.

⁷³ Новгородская четвертая летопись, s. 347.

⁷⁴ *Святитель Стефан Пермский. К 600-летию со дня преставления*, ред. Г.М. Прохоров. Санкт-Петербург 1995, s. 25–26.

⁷⁵ Е. Голубинский, *История русской церкви*, т. 2, ч. 1, s. 397–398; Н.А. Казакова, Я.С. Лурье, *Антифеодальные еретические движения*, s. 40.

nie tylko przyczyniły się do nawrócenia tego ludu, ale dały także impuls do rozwoju tamtejszej kultury piśmienniczej⁷⁶. Sukcesy działalności misyjnej były tak duże, że szybko powstawać zaczęły zręby organizacji cerkiewnej. W związku z tym metropolita Pimen odpowiedział pozytywnie na prośbę Stefana i w roku 1383 utworzył odrębną eparchię ze stolicą w Ust'-Wym. Nowe władzestwo wydzielono z obszarów podlegających dotąd jurysdykcji cerkiewnej Nowogrodu, co nie mogło i zapewne nie podobało się arcybiskupowi Aleksemu, o czym świadczyło wspomniane wyżej napięcie i nowogrodzkie wypadki w rejon rzeki Wyczegdy⁷⁷.

Uszczuplenie obszaru nowogrodzkiej archiepiskopii powodowało, że relacje między Aleksym a Stefanem Permskim były dość chłodne. Mimo to władca z nad Wołchowa postanowił wykorzystać wiedzę i duszpasterskie doświadczenia permskiego biskupa, by zdławić szerzącą się herezję. Efektem działań podjętych przez apostoła Zyrian było zredagowanie pouczenia przeciwko strigolnikom⁷⁸, które dziś stanowi podstawowe źródło do poznania ich poglądów. Skrupulatność tych zapisów i zakres problemów przekraczający to, co kilka lat wcześniej poruszał w swym piśmie patriarcha Nil, świadczą o tym, że Stefan mocno zaangażował się w wypełnienie prośby Aleksego. Zgodnie z brzmieniem nagłówka zachowanego pisma Stefan *дал владыце наугородцкому Алексею*⁷⁹ zdecydowany w swej wymowie antyheretycki traktat teologiczny. W pouczeniu strigolników wprost nazywano heretykami i porównywano ich do stada wilków atakujących Bożą owczarnię. Stefan krytykował ich za odrzucanie cerkiewnej hierarchii, ganił, że wszędzie widzą grzech symonii, że nadmiernie wypominają duchownym ich słabości. Zarzucał im samowolne studiowanie Pisma Świętego bez odwoływania się do autorytetu Cerkwi, którą przecież odrzucali. Piętnował za to, że sprzeciwiali się części dogmatów, co skutkowało negowaniem niektórych sakramentów, jak np. spowiedź, którą zastąpiono wyznawaniem grzechów przez poklony składane ziemi. Wszystkie błędne zdaniem Stefana poglądy strigolników duchowny obalał cytatami z Pisma Świętego, odpowiednimi kanonami soborów i autorytetem takich postaci, jak Jan Złotousty. Autor pouczenia nie ukrywał, że nauki rozprzestrzenione przez Karpa i Mikitę są dla wiernych szkodliwe. Na końcu swych wywodów, powołując się na Pierwszy List do Koryntian, gdzie wspo-

⁷⁶ А.Б. Ефимов, *Очерки по истории миссионерства Русской Православной Церкви*, Москва 2007, s. 70–79; J. Strzelczyk, *Apostołowie Europy*, Poznań 2010, s. 292–301.

⁷⁷ *Святитель Стефан Пермский*, s. 23–26.

⁷⁸ Tekst został opublikowany w dodatkach prasy: Н.А. Казакова, Я.С. Лурье, *Антифеодальные еретические движения*, s. 234–243.

⁷⁹ Tamże, s. 236.

mniano, że odrobina kwasu całe ciasto zakwasza, zaznaczył, że nie wystarczy jedynie unikać nauk strigolników, ale że koniecznością jest wygnanie ich z miasta: *не токмо неподобно их послушати, но и от града згоже отгнати их*⁸⁰.

Trudno ocenić, w jakim stopniu mocne w swym tonie pouczenie Stefana z Permu wpłynęło na kwestię strigolnicztwa. Faktem jednak pozostaje, że źródła milczą o ich dalszej aktywności w Nowogrodzie. Dali o sobie znać dopiero pod koniec XIV w., gdy ponownie odnotowano obecność ich nauk w Pskowie. Nie było to już jednak przedmiotem troski arcybiskupa Aleksego, który w kwietniu 1388 r. wzorem poprzednika zrezygnował z pełnionej funkcji, by udać się do klasztoru⁸¹, gdzie zmarł niespełna dwa lata później⁸². Nowy władca Iwan odziedziczył po poprzedniku nierozstrzygnięty problem sądu miesięcznego, co skonfliktowało go z metropolitą Cyprianem. Zwierzchnik ruskiego prawosławia dwukrotnie odwiedzał Nowogród, domagając się od tamtejszych wiernych uznania swego prawa do wspomnianego sądu apelacyjnego. W tej sprawie nad Wołchow wysłano pismo patriarchy, który wsparł działania Cypriana⁸³. W żadnym ze źródeł opisujących ten cerkiewny konflikt nie wspomniano o funkcjonowaniu jakiegokolwiek herezji w Nowogrodzie.

Milczenie źródeł może sugerować, że strigolnicztwo zostało w Nowogrodzie do jakiegoś stopnia opanowane. Trudno ocenić, jak dalece było to wynikiem działań tamtejszego arcybiskupa, gdyż o jego konkretnych zabiegach duszpasterskich brak jest jakichkolwiek informacji. Z podobną sytuacją mamy do czynienia także w przypadku Dionizego Suzdalskiego i Stefana Permskiego, którzy pozostawili po sobie pisma, ale o innej ich aktywności na rzecz zlikwidowania religijnych błędów w Nowogrodzie nic nie wiadomo. Inną sprawą jest kwestia, jak bardzo mogli oni ingerować w wewnętrzne sprawy eparchii, która miała przeciw swojego zwierzchnika. Analizując pouczenie przeciw strigolnikom Stefana z Permu, Michaił Piecznikow zaznaczył, że znajdujące się w tekście sugestie nawołujące do wygnania zwolenników błędnych nauk były jedynie rekomendacją daną przez autora arcybiskupowi Aleksemu⁸⁴. Nawet jeśli ten kontrowersji religijnej do końca nie zdławił, to pod jego zwierzchnictwem w latach 80. XIV w. najprawdopodobniej doszło do znacznego ograniczenia jej rozwoju albo skutecznego wyciszenia informacji o jej egzystowaniu.

⁸⁰ Tamże, s. 243.

⁸¹ *Новгородская первая летопись*, s. 381.

⁸² Tamże, s. 383.

⁸³ M. Grała, *Biskupi i władcy*, s. 161–165.

⁸⁴ M.В. Печников, *Спорные вопросы*, s. 147.

W obu wypadkach można mówić o pewnym tryumfie arcybiskupa. Jeśli strigolnichestwo zdławił lub ograniczył, to odniósł sukces pastoralny. Jeśli problem jedynie skutecznie wyciszył, to także osiągnął swego rodzaju zwycięstwo. Jak przedstawiono wyżej, władcy Aleksemu od początku sprawowania urzędu przyszło funkcjonować w niełatwych okolicznościach, a pojawienie się problemu strigolnichestwa dodatkowo komplikowało sytuację. Spiętrzenie wielorakich okoliczności doprowadziło do chwilowej utraty biskupiego tronu, ale to trudne doświadczenie sprawiło, że hierarcha nie mógł lekceważyć kwestii szerzących się w jego eparchii religijnych nowinek. Świadomość powagi sytuacji sprawiła, że Aleksy, dążąc do neutralizacji strigolnichestwa, potrafił wznieść się ponad własne uprzedzenia. Działalność Dionizego Suzdalskiego oraz Stefana Permskiego w jego eparchii to jedyne ślady prób zwalczania religijnych błędów. Z różnych względów udział w tym przedsięwzięciu wspomnianych duchownych nie mógł być przez nowogrodzkiego władkę mile widziany, ale sprawa strigolnichestwa była na tyle poważna, że hierarcha podjął z nimi współpracę. Ponieważ Aleksy zrezygnował z pełnionej funkcji już dwa lata po misji Stefana Permskiego w Nowogrodzie, można przypuszczać, że w kwestii walki z herezją raczej kierował się rzeczywistą troską o dobro wiernych niż suchymi kalkulacjami obliczonymi na zachowanie biskupiego tronu za wszelką cenę.

Nadesłany: 11 X 2022

Nadesłany po poprawkach recenzyjnych: 13 II 2023

Zaakceptowany: 17 II 2023

Dr Marcin Grała

Wydział Historii i Dziedzictwa Kulturowego

Uniwersytet Jana Pawła II w Krakowie

ul. Kanonicza 25, 31-002 Kraków

e-mail: marcin.grala@upjp2.edu.pl

Résumé

Archbishop Aleksei and the Strigolniki. The pontificate overshadowed by heresy

The controversial strigolniki teachings appeared in the eparchy of Novgorod in the mid-fourteenth century. The first archbishop who had to fight this heresy was Aleksei (1360–1388). During his ecclesiastical office he had to deal with a number of problems which from the very beginning began to overwhelm him. The bishop did not have full support in Novgorod, and additionally he had a conflict with his superior – a metropolitan residing in Moscow. The execution of the strigolniki, which took place at the turn of 1375 and 1376, revealed that religious errors were spreading in Novgorod, and the local archbishop was unable to control them. The situation was so serious that Aleksei was deprived of his episcopal function. Favourable circumstances meant that he quickly returned to office, but from then on he had to deal with the problem of strigolniki more seriously. Trying to fight erroneous teachings, he supported the anti-heretical actions of Dionysios of Suzdal and Stephen of Perm. Although Aleksei had the right (for various reasons) to treat these clergymen with reserve, he was able to overcome personal prejudices, which best shows that the issue of the struggle for orthodoxy was extremely important to him.

Bibliografia/Bibliography

Źródła

Acta Patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV–MCCCCII, ed. F. Miklosich, J. Müller, vol. 1–2, Vindobonae 1860–1862

Грамоты Великого Новгорода и Пскова, под ред. С.Н. Валка, Москва–Ленинград 1949

Новгородская летопись по списку П.П. Дубровского, [w:] *Полное собрание русских летописей*, т. XLIII, Москва 2004

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, ред. А.Н. Насонов, Москва 1950

Новгородская четвертая летопись, [w:] *Полное собрание русских летописей*, т. IV, ч. 1, Москва 2000

Повѣсть о Мосѣхъ, архіепископѣ новгородскомѣхъ, [w:] *Памятники старинной русской литературы, издаваемые графом Григорием Кушелевым-Безбородко*, вып. 4, Санкт-Петербург 1862, s. 10–15

- Присёлков М.Д., *Троицкая летопись. Реконструкция текста*, Санкт-Петербург 2002
- Русская Историческая Библиотека*, т. 6: *Памятники древне-русского канонического права*, Санктпетербургъ 1880
- Софийская первая летопись старшего извода*, [w:] *Полное собрание русских летописей*, т. VI, вып. 1, Москва 2000

Literatura

- Alexeev A.I., *A Few Notes About the „Strigol’niki” Heresy*, *Cahiers du Monde russe* 46 (2005), no 1/2, s. 285–296 [<https://doi.org/10.4000/monderusse.8805>]
- Brinbaum H., *Lord Novgorod the Great: Sociopolitical Experiment and Cultural Achievement*, Los Angeles 1985
- Brinbaum H. *Średniowieczny Nowogród. Życie polityczne, społeczne i kulturalne w staroruskiej wspólnocie miejskiej*, [w:] *Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej, Białorusi, Ukrainy i Rosji (X–XVII w.)*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1997, s. 125–162
- Brzozowska Z.A., *Sofia – upersonifikowana Mądrość Boża. Dzieje wyobrażeń w kręgu kultury bizantyńsko-słowiańskiej*, Łódź 2015
- Grala M., *Biskupi i władcy świeccy Rusi w orbicie politycznych wpływów Moskwy doby metropolity Cypriana*, Kraków 2020
- Józefiak R.M., *Miejszczańska komuna Nowogrodu Wielkiego [XII–XV w.] w narracji historiografii dawnej i współczesnej*, Poznań 2019, s. 278–288
- Meyendorff J., *Alexis and Roman. A Study in Byzantino-Russians relations (1352–1354)*, *Byzantinoslavica* 68 (1967)
- Meyendorff J., *Byzantium and the Rise of Russia. A Study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century*, New York 1989
- Paszkievicz H., *Wzrost potęgi Moskwy*, Kraków 2000
- Paul M.C., *Episcopal Election in Novgorod, Russia 1156–1478*, *Church History* 72 (2003), no. 2, s. 251–275
- Strzelczyk J., *Apostołowie Europy*, Poznań 2010
- Ware K., *Kościół Prawosławny*, tłum. W. Misijuk, Białystok 2011
- Znosko A., *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*, Białystok 1996
- Алексеев А.И., *К изучению ереси стригольников*, *Древняя Русь. Вопросы Мединистики* 4 (2004), s. 22–34
- Алексеев А.И., *Стригольники: обзор источников*, *Вестник Церковной Истории* 27–28 (2012), s. 151–203

- Голубинский Е., *История русской церкви*, т. 2, ч. 1, Москва 1900
- Громов М.Н., Мильков В.В., *Идейные течения древнерусской мысли*, Москва 2001
- Ефимов А.Б., *Очерки по истории миссионерства Русской Православной Церкви*, Москва 2007
- Казакова Н.А., Лурье Я.С., *Антифеодалные еретические движения на Руси в XIV–XV вв.*, Москва–Ленинград 1955
- Карташев А.В., *Очерки по истории русской церкви*, т. 1, Москва 1992
- Кафедра новгородских святителей. Жития, сведения и биографические очерки*, под ред. архиепископа Новгородского и Старорусского Льва; сост. Г.С. Соболева; худож. П.В. Гребенников, т. 1, 992–1575 гг, Великий Новгород, 2011
- Кричевский Б., *Митрополичья власть в средневековой Руси (XIV век)*, Санкт-Петербург 2003
- Кучкин В.А., *Русские княжества и земли перед куликовской битвой*, [w:] *Куликовская битва. Сборник статей*, ред. Л.Г. Бескорвный, Москва 1980, s. 26–112
- Мальшевский И.И., *О зарождении религиозных сект в России с рационалистическим направлением*, Труды Киевской Духовной Академии 12 (1883), s. 644–684
- Назаренко А.В., Столова Р.Г., *Алексий архиепископ Новгородский (12.07.1360 – апр. 1388)*, [w:] *Православная энциклопедия*, т. 1, под общей ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II, Москва 2000, s. 636
- Никольский, Н.М., *История русской церкви*, Москва 1983
- Очерки истории СССР. Период феодализма IX–XV вв. в двух частях*, т. 2, ред. Б.Д. Греков, Л.В. Черепнин, В.Т. Пашуто, Москва 1953
- Печников М.В., *Доктрина стригольников. Опыт реконструкции*, *Russia mediaevalis* 10, (2001), no 1, s. 107–125
- Печников М.В., *Спорные вопросы истории стригольничества в Новгороде во 2-й пол. XIV в.*, [w:] *Столичные и периферийные города Руси и России в средние века и раннее новое время (XI–XVIII вв.). Проблемы культуры и культурного наследия. Доклады третьей научной конференции (Муром, 17–19 мая 2000 г.)*, Москва 2003, s. 137–151
- Печников М.В., *Церковь и стригольники в Пскове в кон. XIV–1-й трети XV в., Древняя Русь. Вопросы Мединистики* 55 (2014), s. 107–122
- Поньрко Н.В., *Житие Моисея, архиепископа Новгородского*, [w:] *Словарь книжников и Книжности Древней Руси*, вып. 2, ч. 1, ред. Д.С. Лихачев, Ленинград 1988, s. 305

- Православная энциклопедия*, т. 1, под общей ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II, Москва 2000
- Руднев Н.А., *Рассуждение о ересях и расколах, бывших в Русской Церкви со времени Владимира Великого до Иоанна Грозного*, Москва 1838
- Русское Православие. Вехи истории*, ред. А.И. Клибанов, Москва 1989
- Рыбаков Б.А., *Стригольники. Русские гуманисты XIV столетия*, Москва 1993
- Святитель Стефан Пермский. К 600-летию со дня преставления*, ред. Г.М. Прохоров, Санкт-Петербург 1995
- Севастьянова О.В., *Древний Новгород. Новгородско-княжеские отношения в XII–первой половине XV*, Москва–Санкт-Петербург 2011
- Словарь книжников и Книжности Древней Руси*, вып. 2, ч. 1, ред. Д.С. Лихачев, Ленинград 1988
- Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 15, ред. Г.А. Богатова, Москва 1989
- Успенский Ф.И., *Очерки по истории византийской образованности*, Санкт-Петербург, 1891
- Хорошев А.С., *Церковь в социально-политической системе Новгородской феодальной республики*, Москва 1980
- Черепнин Л.В., *Образование Русского централизованного государства в XIV–XV веках: Очерки социально-экономической и политической истории Руси*, Москва 1960